

هویت قومی در جامعه ایرانی: همگرایی یا واگرایی (مرور نظام مند مطالعات کمی از ۱۳۸۰ تا ۱۴۰۱)

علی قنبری برزیان،^۱ مصطفی ظهیری نیا^۲

شناسه پژوهشگر (ارکید): ۷۲۶۰-۷۷۹۷-۴۷۹۷-۰۳-۰۰۰۰-۰۰۰۰

شناسه پژوهشگر (ارکید): ۲۲۱۴-۲۲۱۴-۹۹۲۲-۰۲-۰۰۰۰-۰۰۰۰

چکیده

این نوشتار به دنبال تحلیل هویت قومی در جامعه ایرانی بر پایه پژوهش‌های انجام شده در حوزه هویت قومی است و به این مهم می‌پردازد که برجستگی هویت قومی در برابر هویت ملی در میان اقوام ایرانی چگونه است؟ و عوامل مؤثر بر واگرایی و همگرایی کدام‌اند؟ در چهارچوب نظری، افزون بر دو رویکرد کلان خطی و غیرخطی بودن نسبت و رابطه این دو هویت، از نظریه‌های ناسیونالیسم قومی، رقابت نخبگان، توسعه نامتوازن و محرومیت نسبی نیز بهره گرفته شده است. در این تحقیق با به‌کارگیری روش مرور نظام مند، ۴۸ پژوهش مرتبط با مسئله هویت قومی از سال ۱۳۸۰-۱۴۰۱ در ایران انتخاب شدند. یافته‌ها نشان داد همه اقوام ایرانی بر ایران محوری هویت خود تأکید دارند و برجستگی هویت ملی در اولویت نخست‌گزینش هویتی همه اقوام ایرانی قرار دارد. همچنین، میانگین نمرات هویت ملی در مقایسه با هویت قومی بسیار بالاتر است و بیش از ۸۵٪ گروه‌های اجتماعی مختلف ایرانیان به ایرانی‌بودن خود افتخار می‌کنند. درعین حال، بالندگی به هویت قومی و تعهد و تعلق قومی در اقوام ایرانی نمره بالایی دارد (نزدیک به ۶۰). با توجه به نتایج این تحقیقات و تأکید بر مطالبه‌گری قانون‌محور توسط اقوام، کنش‌های جمعی فراقانونی و همراه با خشونت و واگرایی و گرایش قومی فرامرزی در ذهنیت اقوام ایرانی جایگاهی ندارد.

کلیدواژگان: سیاست قومی، هویت قومی، واگرایی، همگرایی، عدالت اجتماعی.

۱. استادیار گروه علوم اجتماعی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران/ a.ghanbari@ltr.ui.ac.ir
۲. دانشیار گروه علوم اجتماعی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه هرمزگان، بندرعباس، ایران (نویسنده مسئول)/ zahirinia@hormozgan.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۹/۱۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۱۶

دوفصلنامه مسائل اجتماعی ایران، سال چهاردهم، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۲، صفحات ۲۲۷ تا ۲۵۲

Ethnic Identity in Iranian Society; Convergence or Divergence (Systematic review of quantitative studies from 2001 to 2023)

Ali Qanbaribarzeyan

Assistant Professor, Department of Social Science, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran. (a.ghanbari@ltr.ui.ac.ir)

Mostafa Zahirinia (Corresponding Author)

Associate Professor, Department of Social Science, Faculty of Humanities, University of Hormozgan, Bandar Abbas, Iran. (zahirinia@hormozgan.ac.ir)

Research Article

Abstract

Introduction and statement of the topic: This article seeks to analyze the ethnic identity in Iranian society based on the researches that have been conducted in the field of ethnic identity, and it deals with the importance of how the prominence of ethnic identity is compared to national identity among Iranian ethnic groups and the factors affecting divergence. And what are the convergences? In the theoretical framework, in addition to using two macro-linear and non-linear approaches of national identity and ethnic identity, the theories of ethnic nationalism, elite competition, unbalanced development and relative deprivation have also been used. A systematic review method was used and based on that, 48 studies that paid attention to the issue of ethnic identity in Iran from 1380-1401 were selected. The results of this research show that all Iranian ethnic groups emphasized on the central Iran of their identity and the prominence of national identity was the first priority of all Iranian ethnic groups' identity choices. Different social groups of Iranians are proud of being Iranian. At the same time, pride in ethnic identity and ethnic commitment and belonging has a high score (close to 60), but according to the results of this research and the emphasis on law-oriented demands by Ethnic groups, extra-legal collective actions with violence and deviance have no place in the mentality of Iranian ethnic groups.

Keywords: Ethnic politics, Ethnic identity, Divergence, Convergence, Social justice.

Social Problems of Iran

Biannual Journal, Vol. 14, No. 2, Autumn & Winter 2024, 227-252.

Received: 1/12/2023 Accepted: 6/1/2024

۱. مقدمه و بیان مسئله

بی‌گمان «قومیت» یکی از برجسته‌ترین مسائل جهان در اواخر سده بیستم و سال‌های آغازین سده بیست و یکم از جنبه‌های مختلف به شمار می‌رود. بر پایه منابع آماری مختلف امروزه بیش از ۸۰٪ کشورهای عضو سازمان ملل متحد داری تنوع و تکثر قومی هستند و بیش از دو یا چند اجتماع قومی را در برمی‌گیرند. این اجتماع‌ها همواره و به صورت مسالمت‌آمیز و یا خشونت‌بار برای سیطره یافتن و کسب استقلال و خودمختاری و یا ادغام در جامعه برای دستیابی به موقعیت بهتر با یکدیگر رقابت می‌کنند (آسمن، ۱۹۹۹: ۲۵۹). از این رو، بسیاری از اندیشمندان و پژوهشگران عقیده دارند که انسان‌ها اکنون با یک بی‌نظمی جهانی جدید مبتنی بر ستیزهای قومی فزاینده مواجه هستند. در این بی‌نظمی جهانی جدید، بسیاری از مردم از واگیردار بودن ستیز قومی نگران‌اند و دغدغه آن دارند که ستیز قومی در یک محل شاید مناطق دیگر را هم در برگیرد.

ایران مثل اغلب کشورهای جهان شاهد تنوع قومی و فرهنگی در طول تاریخ خود بوده است. همچنین، یکی از کشورهای چندقومیتی است که برخلاف اغلب دولت-ملت‌های جدید در سرتاسر تاریخ کشوری مستقل و مهم در معادلات بین‌المللی بوده و از سوی دیگر در معرض تهاجم بیگانگان نیز قرار داشته است. در عین حال، ساکنان ایران برخلاف بسیاری از دولت-ملت‌های جدید، نه مهاجرند؛ نه در زمره اقوامی که سرزمین آن‌ها با قدرت نظامی اشغال شده باشد و یا در اثر مبادلات بین‌المللی معاصر، سرزمینشان را بدون میل آن‌ها در درون مرزهای کشورهای تازه تأسیس قرار داده باشند و نه احساس میهمان بودن دارند و خودشان را جزئی برتر از تعریف ایران می‌دانند. از این رو در درازنای زمان نه تنها ایرانیان شاهد نزاع و تضادهای قومی نبوده‌اند، بلکه دولت و سلسله‌های حکومتی متعدد قومی در دوره‌های مختلف تاریخی برپا شده که ریشه در اقوام مختلف ایرانی دارد.

امروزه و در جهان جدید دولت‌های استعماری و قدرت‌های بزرگ با مفاهیم و نظریه‌ها و دام‌های به ظاهر علمی، سعی در تجزیه و تضعیف ملت‌های کهن دارند و به دنبال ایجاد کشورهای کوچک و دولت‌های ضعیف هستند تا بازار مصرفی برای تولیدات اقتصادی و سیاسی خود داشته باشند. شواهد این ادعا برخی از کشورهای خاورمیانه هستند (عراق، سوریه و...) که با چالش‌های اساسی مواجه شده‌اند. از این رو، یکی از دغدغه‌های مهم ایرانیان به ویژه هم‌زمان با تحولات جدید در خاورمیانه و جهان اسلام، همبستگی و یکپارچگی جغرافیایی و فرهنگی اقوام و ساکنان آن است.

از سویی، توسعه نامتوازن و تفاوت‌های معنادار شاخص‌های توسعه انسانی و اقتصادی در استان‌های مختلف ایران و سیاست‌های قومی یکسان‌ساز گذشته، شرایط و بهانه‌هایی را فراهم کرده است که گروهی گمان‌کنند زمینه و بستر لازم برای واگرایی در نگرش‌ها و رفتارهای ایرانیان ایجاد شده است. آن‌ها بر اساس این پنداشته‌ها و پیش‌فرض‌ها، به موضوع شکاف‌های قومی در جامعه ایرانی دامن می‌زنند و بر طبل واگرایی یا خودمختاری می‌کوبند و با طرح این ادعاها اذهان و خاطر جامعه ایرانی را نگران می‌کنند.

هم‌زمانی این نگرانی‌ها با احیای جریان عثمانیسم و همچنین ظهور اشکال جدیدی از بنیادگرایی دینی مبتنی بر ایجاد تفرقه بین مذاهب و جریان‌های مسلح دیگر در جغرافیای خاورمیانه و جهان اسلام، گویای اهمیت مضاعف بررسی همگرایی اقوام ایرانی و چالش‌های هویت قومی و هویت ملی است.

این مقاله بر آن است نسبت هویت ملی و هویت قومی را در پژوهش‌های انجام‌شده در حوزه هویت قومی ارزیابی کند و به این مهم بپردازد که برجستگی هویت قومی در برابر هویت ملی در میان اقوام ایرانی کدام است و چه عوامل و متغیرهایی بر آن تأثیرگذارند؟ همچنین، چه عوامل و متغیرهایی می‌توانند سبب برجستگی هویت قومی شوند و پتانسیل واگرایی در میان اقوام ایرانی چگونه است؟ بنابراین توجه نوشتار حاضر متوجه رویکرد اصلی این پژوهش‌هاست و این‌که سیاست‌ها و راه‌کارهای پیشنهادی چیست و سطح سیاست‌ها و راه‌کارهای برگرفته از مطالعه بر کدام یک از سطوح خرد (کنشگران فردی)، میانی (سازمان‌ها) و ملی متمرکز است؟

۲. چهارچوب نظری

هویت قومی به «درجه‌ای از آنچه افراد خودشان را شامل یک گروه قومی می‌پندارند» (اسمیت و سیلوا، ۲۰۱۱: ۲) تعریف می‌شود. به باور اسمیت، وجدان قومی که هویت خود را در هم‌خوانی، هم‌نژادی، هم‌زبانی، هم‌دینی، زیستن و بارآمدن در بستر قومی و گذشته اجتماعی، اسطوره‌ها و خاطرات تاریخی مشترک می‌جوید؛ زمینه تشکیل هویت قومی و تقویت همبستگی قومی است و به نیرویی معطوف به قدرت تبدیل می‌گردد که خواهان تشکیل دولتی برای تحقق قومیت آنان است.

هویت قومی «مجموعه خاصی از عوامل عینی و ذهنی فرهنگی و اجتماعی و عقیدتی و نفسانی است که در یک گروه انسانی متجلی می‌شود و آن را نسبت به دیگر گروه‌ها متمایز می‌سازد؛ زیرا این هویت باید با واقعیت همان گروه منطبق باشد» (الطائی، ۱۳۸۲: ۱۶). از نظر وینریش^۱، مفهوم هویت قومی یک روش برای فهم نیازها و تهدیدات است که گروه‌های قومی در مقابل خود احساس می‌کنند (وینریش، ۲۰۰۲: ۸۳). از این رو هویت قومی را بر بنیاد شناسه‌های فرهنگی نظیر زبان، آداب و رسوم و پیشینه تاریخی تعریف می‌نمایند. گسترش و فراگیری هویت جویی قومی، متأثر از درک و تجربه مشترک از بی‌عدالتی و به حاشیه رانده شدن هاست. بدین لحاظ هویت خوئی‌های قومی نیز امری انفعالی است که گروه‌های قومی جهت دفاع از هویت و بقای گروه خویش از آن سود می‌جویند (کراسمر^۲، ۱۹۹۴: ۱۲۴-۱۲۰).

روشتیلد^۳ سیاسی شدن قومیت را فرایندی می‌داند که در طی آن خواست شخصی اعضای گروه برای معنا و احساس تعلق، به تقاضای گروهی برای احترام و قدرت تبدیل می‌شود: «سیاسی شدن قومیت یعنی توسعه آگاهی افراد از اهمیت ابزاری سیاست برای حفظ ارزش‌های فرهنگی قومی و جلب توجه آنان به رابطه متقابل بین سیاست و قومیت و بسیج افراد قومی در گروه‌های قومی خودآگاه و هدایت رفتار آنان به سوی عرصه سیاسی» (روشتیلد، ۱۹۸۱: ۶). از این رو قومیت هنگامی سیاسی می‌شود که بر مبنای منافع قومی ائتلاف سیاسی شکل بگیرد و یا امید به دسترسی و کسب منافع اقتصادی و سیاسی برای هم تباران باشد. سیاسی شدن امر قومی در صورت مهیا بودن شرایط مساعد، زمینه‌ساز بسیج و خشونت قومی و در نهایت به تضادهای قومی منجر می‌شود. تضادهای قومی مهم‌ترین پیامد فعال و سیاسی شدن شکاف قومی و یکی از مسائل کانونی سیاست در جوامع چند قومی و نیز از جمله عوامل بی‌ثباتی داخل کشورها و نظام بین‌الملل به شمار می‌روند.

هویت قومی در مکاتب مختلف جامعه‌شناسی، علوم سیاسی و گهگاه روانشناسی اجتماعی مورد توجه قرار گرفته است. ابزارگرایان^۴ معتقدند که هویت‌های قومی برحسب

1. Weinreich
2. Krasmer
3. Roshteald
4. Instrumentalist

گستره وسیعی از متغیرها رو به افزایش و کاهش می‌نهند و آن شامل مهارت‌های سیاسی و توانایی پیشگامان سیاسی است که به شکل کارآمدی توان بسیج گروه‌ها برای اهداف جمعی و بیان باورها و عقاید حول دو محور پیشینه و سرنوشت مشترک را دارند. در رهیافت‌های اقتصادی هویت قومی، نظریهٔ گزینش عقلانی^۱ بیشتر از سایر نظریه‌ها کاربست‌های تبیینی دارد. بر اساس این نظریه، عضویت افراد در گروه‌های قومی حاصل آگاهی‌های قومی است که خود از میان گزینش‌های فردی و جمعی منتج می‌شود.

در مورد چگونگی نسبت هویت ملی و هویت قومی اصولاً دو دیدگاه و دو رویکرد کلان وجود دارد. رویکرد اولیه که به رویکرد خطی معروف است معتقد است که با تقویت هویت قومی، هویت ملی تضعیف می‌شود. به عبارتی یکی از عوامل مؤثر در تضعیف هویت ملی، تقویت هویت قومی است. رویکرد دوم که به رویکرد غیرخطی معروف است معتقد است که بین تقویت هویت قومی و تضعیف هویت ملی هیچ نسبتی وجود ندارد و به هیچ‌عنوان و به هیچ‌دلیلی نمی‌توان گفت که بین هویت قومی و هویت ملی یک رابطهٔ معکوس و منفی وجود دارد. به عبارتی بر اساس این رویکرد هم‌زمان هم می‌توان به تقویت هم هویت قومی اندیشید و هم تقویت هویت ملی. تقویت هویت قومی لزوماً به تضعیف هویت ملی منجر نمی‌شود و برعکس تضعیف هویت قومی به تقویت هویت ملی منجر نمی‌شود. بر اساس این رویکرد گاهی امکان دارد که هم‌زمان هویت ملی و هویت قومی به شکل هم‌زمان تضعیف شوند. یکی از رویکردهای نظری در مورد هویت جمعی به رویکرد هویت چندگانه تعبیر می‌شود که بر اساس آن فرد می‌تواند هم‌زمان خود را متعلق به چند هویت دانسته و در چند هویت زیست اجتماعی داشته باشد. بر اساس این رویکرد افراد می‌توانند هم‌زمان از هویت قومی و ملی و دینی و هویت اجتماعی قوی برخوردار باشند و هیچ‌کدام مانع و تزاومی برای هویت‌های جمعی دیگر تلقی نمی‌شود.

بانتون^۲ معتقد است کنشگران اجتماعی با عضویت خود در گروه‌های قومی، تمایزات خود را از دیگر افراد و گروه‌ها مشخص می‌کنند و اقدامات جمعی خود را در چهارچوب منافع موجود شکل می‌بخشند (فراهانی، ۱۳۹۲: ۱۰۵). پیروان نظریهٔ گزینش عقلانی معتقدند جنبش‌های جمعی قومی تنها زمانی روی می‌دهد که تعداد زیادی از افراد در این نهضت شرکت کنند و افراد منطقی فقط به این شرط در جنبش شرکت می‌کنند که سود حاصل

1. Rational Choice Theory

2. Banton

از هزینه‌های پرداخت شده بیشتر باشد. نظریه استعمار داخلی^۱ برای اولین بار از سوی بلومر^۲ برای تبیین وضعیت اقلیت‌ها در آمریکای معاصر مورد استفاده قرار گرفت بر این نکته تأکید دارد که همبستگی قومی ممکن است در داخل یک جامعه ملی در حال ظهور در نتیجه تشدید نابرابری‌های ناحیه‌ای میان یک مرکز فرهنگی متمایز و جمعیت پیرامون آن تقویت شود. اما هکتور^۳ (اسمیت، ۱۳۸۳) در تکامل این نظریه معتقد است انسجام اجتماعی قومی فقط با مدل «قومیت-واکنشی»^۴ امکان‌پذیر است. به عبارتی برجستگی هویت قومی از دید نظریه استعمار داخلی، عکس‌العملی است که از جانب یک گروه پیرامونی از نظر فرهنگی متمایز بر ضد سلطه مرکز شکل می‌گیرد.

نظریه استعمار داخلی راه برون‌رفت از بحران‌های هویت قومی را جلوگیری از شکل‌گیری «تقسیم کار فرهنگی»^۵ می‌داند که الگویی از یک ساختار تبعیض‌آفرین است. در نظریه توسعه نامتوازن و نابرابری‌های منطقه‌ای^۶، شرایط طبیعی، جغرافیایی و جمعیتی، ساختار برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری‌ها و سیر و جهت سرمایه‌گذاری‌های بخش خصوصی زمینه‌های برجستگی قومی را فراهم می‌آورد که برای برخی از مناطق یک کشور توسعه اقتصادی و برای تعدادی دیگر از مناطق عدم توسعه اقتصادی را به همراه دارد (میلشویچ، ۱۳۹۶: ۱۱۰). گلیزر^۷ و مومینهان^۸ در تحلیل نظریه رقابت بر سر منابع معتقدند که با ظهور دولت رفاهی و گرایش کلی دستگاه دولتی به ایفای نقش داور در رقابت‌های سیاسی و اقتصادی، قومیت به‌عنوان تأمین و گسترش منافع مادی کاربرد گسترده استراتژیک پیدا کرد (همان: ۱۰۳).

برخی دیگر از نظریه‌ها تمرکز خود را بر روی بسترهای و عوامل روانی و یا جامعه‌شناختی مؤثر بر حرکت‌های قوم‌محور قرار داده‌اند و بخشی دیگر از آن‌ها به تبیین‌های چندعلتی فعالیت‌های قوم‌محور پرداخته‌اند. اریک فروم معتقد است عدم ارضای نیازهای اساسی

1. Internal colonialism Theory

2. Blaumer

3. Hector

4. Reactive Ethnicity

5. Cultural Division of Labor

6. Uneven development & Regional inequalities Theory

7. Gleser

8. Moheneayan

روانی یکی از انواع ناکامی‌ها که موجب پرخاشگری انسان‌ها می‌گردد. انسان بیش از اینکه در چنین جهانی احساس امنیت، هویت و تشخیص کند، دچار سرگشتگی و ناامنی شد. لذا چاره کار را در بازگشت به هویت‌های کوچک خودی در جهت ایجاد حداقلی از امنیت و هویت می‌بیند (مقصودی، ۱۳۸۶: ۱۱۰).

در نظریه محرومیت نسبی، گروه‌های قومی وقتی احساس محرومیت می‌کنند که از امکانات و امتیازات برابری برخوردار نیستند و به دنبال یافتن عامل این مسئله می‌روند و در مقایسه وضعیت خود با دیگر گروه‌های اجتماعی دچار نوعی بغض و حسادت بر ضد افراد یا گروه‌های رقیب می‌شوند. «گار» با تأکید بر متغیر محرومیت نسبی و برشمردن صنعت تبعیض اقتصادی سیاسی و فرهنگی معتقد است که احساس محرومیت نسبی پیش شرط تضادها و برجستگی هویت قومی است. محرومیت نسبی و احساس تبعیض یکی از مهم‌ترین متغیرهایی که در بسیاری از نظریه‌های مکتب کنش متقابل نمادی و روانشناسی اجتماعی مورد تأکید و توجه محققان قرار گرفته است. از دیدگاه گار، اگر اقلیت‌های قومی تصور کنند که امکانات به صورت عادلانه در بین همه اقوام توزیع نشده است و گروه قالب یا گروه یا قوم مسلط از بیشترین امکانات و ظرفیت‌ها و فرصت‌های اقتصادی سیاسی استفاده می‌کنند این موضوع سبب گرایش به برجستگی هویت قومی و کشمکش‌های قومی در یک جغرافیای سیاسی می‌شود (برتون، ۱۳۸۰).

گوبوگلو^۱ با تأکید بر احساس تبعیض قومی، معتقد است که برجستگی هویت قومی در برابر هویت ملی در درون دسته‌بندی‌های اجتماعی و منافع اقتصادی-اجتماعی قابل بررسی است. گوبوگلو بیشترین توجه خود را به عناصر و عوامل قومی یا دسته‌بندی اجتماعی، تقسیمات کاری و طبقه‌بندی اجتماعی معطوف کرده است. به تعبیر دیگر تفاوت‌های اساسی اجتماعی و قومی، قوی‌ترین انگیزه را برای تنش‌های بین‌قومی پیدا می‌کنند (صالحی‌امیری، ۱۳۸۵: ۲۲).

در رهیافت جامعه‌شناختی و روان‌شناختی، تأکید بر عوامل ذهنی بیشتر از عوامل عینی است. احساس محرومیت و ناکامی از عناصر اصلی رهیافت‌های جامعه‌شناختی و روان‌شناختی در بروز بحران قومی به شمار می‌رود. در تحلیل حوادث و چالش‌های قومی و بالطبع سیاست‌های دولت، نظریه‌های کاهش قدرت حکومت مرکزی، ناسیونالیسم قومی،

1. Garr

2. Guboglo

رقابت نخبگان، توسعه نامتوازن و محرومیت نسبی کاربرد بیشتری دارند. البته این بدان معنا است که نظریه‌های فوق هرکدام سهم مشخصی در تبیین بحران‌های قومی دارند بلکه برخی از نظریه‌ها به بررسی بستر بحران و برخی دیگر به بررسی عوامل شتاب‌زا در بروز و تشدید بحران‌ها می‌پردازند.

۳. پیشینه تجربی

بررسی و مرور تحقیقات انجام شده در مورد موضوع هویت قومی نشان می‌دهد که در زمینه مرور نظام‌مند و فراتحلیل مطالعات هویت قومی پژوهش‌هایی با روش فراتحلیل کمی و کیفی، فراترکیب و تحلیل ثانویه انجام شده است که می‌توان آن‌ها را در دو گروه عمده صورت‌بندی کرد.

گروه اول پژوهش‌هایی هستند که محقق فقط درصدد توصیف، شناخت و ترسیم وضع موجود هویت قومی در میان اقوام ایرانی است. پژوهش یوسفی (۱۳۸۰) که تحلیل ثانویه سه پیمایش ملی است و همه اقوام ایرانی را مورد بررسی قرار داده و پژوهش قاسمی و همکاران (۱۳۹۰) از مهم‌ترین این پژوهش‌ها هستند و در هر دو پژوهش به بالاتر بودن میانگین نمره هویت ملی نسبت به هویت قومی و همسازی این دو هویت تأکید داشتند.

گروه دوم مطالعات و پژوهش‌هایی هستند که به منظور تحلیل و تبیین روابط هویت قومی با دیگر هویت‌های جمعی از جمله هویت ملی انجام شده‌اند. از این مطالعات می‌توان از پژوهش جعفرزاده‌پور و حیدری (۱۳۹۳) که ۲۷ پژوهش را مورد بررسی قرار داده است و بر متغیرهای مهمی از جمله عدالت اجتماعی، سرمایه اجتماعی و سیاست قومی، احساس امنیت و حقوق شهروندی تأکید نموده است و پژوهش بهشتی و حقرادی (۱۳۹۶) که ۲۸ پژوهش پیرامون مطالعات هویت قومی را بررسی نموده و تأکید آن بر روی متغیر رسانه بود، نام برد. همچنین می‌توان به پژوهش مقصودی (۱۳۸۶) با موضوع جایگاه هویت قومی در ۷۰۰ پایان‌نامه و رساله کارشناسی ارشد و دکتری در ۸ دانشگاه بزرگ تهران در بازه زمانی ۱۳۷۰-۱۳۸۵ و پژوهش حاجی‌زاده (۱۳۹۹) با موضوع بررسی تجربی الگوی هویت قومی با هدف تحلیل روابط سطوح هویت جمعی اقوام ایرانی با هویت قومی آن‌ها و الگوهای نظری و مفهومی هویت قومی اشاره کرد.

در این تحقیقات هم تأکید بر الگوهای هم‌طرزی و غیرخطی بودن روابط هویت قومی با دیگر هویت‌های جمعی بوده است و نتایج متمرکز بر تأثیر عدالت اجتماعی، سرمایه

اجتماعی، سیاست قومی، احساس برابری و حقوق شهروندی بر میزان همگرایی و واگرایی بوده است. عالمی (۱۳۹۰) با تحلیل ثانویه ۱۴ پژوهش به مطالعه برجستگی های هویت قومی در ایران پرداخته و بر روی متغیر احساس محرومیت نسبی و دومینوی همسایگی قومی و تأثیر آن بر میزان واگرایی و همگرایی تمرکز نموده است.

۴. روش شناسی تحقیق

هدف پژوهش حاضر، مرور و بررسی یافته های برخی از پژوهش های مهم در حوزه هویت قومی است. برای نیل به این مهم از یکی از شناخته شده ترین روش ها برای مرور تحقیقات گذشته، یعنی مرور نظام مند استفاده شد که نوعی مطالعه و تحلیل ثانویه مطالعات پیشین است. مرور نظام مند به دنبال ترکیب پژوهش ها و شواهدی است که بر پرسش خاصی تمرکز دارد و صرفاً به بازنگری در پیشینه پژوهش محدود نمی شود و این مرور و بازنگری برای سطوح، حوزه ها و اهداف متفاوتی قابل استفاده است (قاضی طباطبایی و ودادحیر، ۱۳۸۹: ۶۳). مرور نظام مند کنکاشی منظم است که دارای قواعد و مراحل منظمی است. مرور نظام مند، تحقیقاتی که در یک حوزه و موضوع خاص انجام شده است را به صورت خلاصه شده برای پژوهشگران دیگر آماده می کند.

جامعه آماری این پژوهش شامل پژوهش ها و پایان نامه هایی است که به صورت کمی و پیمایش در بازه زمانی ۱۳۸۰ تا ۱۴۰۱ انجام شده اند و از جوانب و ابعاد مختلف به موضوع «هویت قومی» پرداخته اند. پژوهش هایی که کلیدواژه های هویت قومی و تحلیل وضعیت هویت قومی را به کار برده اند مورد بررسی قرار گرفته اند که ۴۱ مورد انتخاب و مرور نظام مند شدند. مراحل کار به شکل اقدام هماهنگ برای شناسایی نظام مند همه پژوهش ها، مقالات، پروژه های تحقیقاتی، ارزیابی این پژوهش ها و سنتز داده ها و یافته های آن ها است. در فرایند این مطالعه و در مرحله نخست کلیدواژه های «هویت قومی»، «هویت ملی»، «ناسیونالیسم قومی»، «شکاف قومی»، «سیاست قومی» و «واگرایی» در مراکز و پایگاه های اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی^۱، بانک اطلاعات نشریات و مجلات ایرانی^۲ و پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران^۳ جستجو و برای تکمیل فرایند جستجو، از

1. SID

2. Magiran

3. Irandoc

اسناد موجود در کتابخانه‌ها و مراکز پژوهشی استفاده شده است. البته تحقیقات متعدد دیگری در مورد نسبت هویت ملی و دینی هم وجود دارد که مدنظر این تحقیق نیست. در مرحله بعد پس از خوانش اسناد مذکور و تعیین ارتباط با موضوع و اهداف پژوهش، در مجموع ۴۷ سند (جدول ۱) استخراج و انتخاب گردید و بر اساس مقولات اصلی، اهداف و سؤالات تحقیق، روش شناسی تحقیق، متغیرهای مورد بررسی و یافته‌ها و نتایج، تلخیص و مورد بازبینی قرار گرفتند. اغلب این پژوهش‌ها به صورت ملی و در میان همه اقوام انجام شده است و تعداد قابل توجهی نیز در میان اقوام مختلف و یا به صورت تطبیقی بین دو یا چند قوم انجام شده است. همچنین در بیش از ۹۰٪ پژوهش‌ها از روش پیمایش استفاده شده است و محققین کمتر به روش‌های کیفی گرایش نشان داده‌اند. همچنین، در مطالعات قبلی، برای سنجش هویت قومی به معنای عام از مؤلفه‌های آگاهی، تعهد و تعلق قومی استفاده شده است:

- گویه‌های مورد استفاده برای سنجش آگاهی قومی: مطالعه منابع و کتب تاریخی در مورد قوم خود، مطالعه آثار تاریخی قوم خود، بازدید از آثار تاریخی قوم، نوشتن و چاپ کردن کتاب و مطلبی در مورد مسائل قومی خود و...، پیگیری اخبار و حوادث قوم خود، مسافرت در تعطیلات به مناطق قومی و خریدن و خواندن روزنامه و کتاب‌های شعر به زبان مادری (قومی).

- گویه‌های مورد استفاده برای سنجش تعهد قومی: عشق به زبان مادری، علاقه‌مندی به موسیقی قومی، افتخار به محل تولد، عمل به مناسک و آیین قومی، انتخاب نام قومی برای فرزندان تعهد به اجتماع قومی، مشارکت در فعالیت‌های قومی و عضویت در آنها، درگیری ذهنی و نظری در مقولات و مسائل قومی، ترویج عقاید قومی و دفاع از آنها و... احساس مسئولیت به هم‌تباران، خدمت در مناطق محروم قوم و سرمایه‌گذاری.

- گویه‌های مورد استفاده برای سنجش تعلق قومی: احساس تعلق و عضویت به جامعه قومی و قومی پنداشتن خویش، احساس افتخار به عضویت در اجتماع قومی، افتخار به لباس قومی، علاقه به مشاهیر و مفاخر قومی، تمایل به پرداختن هزینه و تعهد برای حفظ جامعه قومی، احساس مسئولیت نسبت به سرنوشت جامعه قومی، ازدواج با هم قوم، پیگیری اخبار از کانال‌های قومی خارج از کشور، معرفی کردن و تکریم از مشاهیر و مفاخر فرهنگی قومی، آموزش زبان مادری از مقطع ابتدایی در کنار زبان فارسی و تأسیس فرهنگستان زبان و ادبیات قومی.

جدول شماره ۱: خلاصه پژوهش‌های انجام شده در حوزه هویت قومی

عنوان پژوهش (سال)	محقق	متغیرها	روش	نتایج کلیدی
واگرایی قوم بلوچ و تأثیر آن بر امنیت ملی ایران (۱۴۰۱)	جوکار و همکاران	واگرایی	پیمایش	واگرایی نتیجه احساس تبعیض است
بررسی وضعیت واگرایی و همگرایی اقلیت‌های قومی و مذهبی در کشور (مناطق کردنشین و بلوچ‌نشین) (۱۴۰۱)	جوکار و همکاران	سیاست قومی	پیمایش	تأثیر سیاست‌های قومی بر واگرایی
بررسی جامعه‌شناختی هویت قومی نوجوانان زاهدان (۱۴۰۱)	موحدمجد	برجستگی هویت	پیمایش	هم‌طرازی هویت ملی و قومی
بررسی سیاست‌گذاری اقوام ایرانی در منطقه شمال غرب (مطالعه موردی قوم ایرانی کرد) (۱۴۰۰)	خلف زاده و همکاران	سیاست قومی	ترکیبی	سیاست‌های قومی اتخاذ شده در منطقه شمال غرب، وحدت در کثرت بوده است
بررسی عوامل مؤثر بر همگرایی قومی در آذربایجان غربی (۱۴۰۰)	صفایی	عدالت اجتماعی	پیمایش	قوی‌تر بودن هویت ملی در اقوام ایرانی
بررسی تحولات هویتی جوانان (۱۳۹۹)	فولادیان و...	هویت مدرن	پیمایش	هم‌طرازی هویت ملی و قومی
بررسی تجربی الگوی هویت قومی (۱۳۹۹)	حاجی‌زاده	الگوی روابط	تحلیل ثانویه	وحدت در کثرت هویتی
شناسایی ابعاد پتانسیل خشونت قومی و عوامل اجتماعی مرتبط با آن (استان آذربایجان غربی) (۱۳۹۸)	معین‌فر و همکاران	خشونت قومی	پیمایش	خشونت قومی نتیجه محرومیت نسبی است.
بررسی هویت قومی و تأثیر آن بر طرد اجتماعی-اهواز (۱۳۹۵)	نواح، حیدری	طرد اجتماعی	پیمایش	تأثیر مداخلات عربستان بر واگرایی
ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان (۱۳۹۴)	وزارت ارشاد	ادغام اجتماعی	پیمایش	قدرت بالا و هم‌زمان هویت ملی و قومی
بررسی جامعه‌شناختی میزان همگرایی قومیت‌ها در همدان (۱۳۹۴)	نقدی و همکاران	نقدی و همکاران	پیمایش	نمره هویت ملی اقوام بالاتر از ۸۴ است
تعیین ابعاد هویت ملی - قومیتی و مقایسه ابعاد هویت قومی (۱۳۹۴)	مصرآبادی و همکاران	تعصب ملی	پیمایش	در بین گروه‌های قومیتی از لحاظ مؤلفه ارتباط با اقوام و تعصب ملی تفاوت وجود دارد

عنوان پژوهش (سال)	محقق	متغیرها	روش	نتایج کلیدی
بررسی همسازی هویت ملی و قومی (۱۳۹۴)	ابوالحسنی	هویت ترکیبی	پیمایش	قدرت بالا و هم‌زمان هویت ملی و قومی
بررسی و سنجش وضعیت هویت قومی و ملی ایرانیان (۱۳۹۴)	ایسپا	عدالت اجتماعی	پیمایش	هم‌طرازی هویت ملی و قومی
بررسی رابطه هویت ملی و قومی دانشجویان (۱۳۹۳)	مسعودنیا و همکاران	هویت تلفیقی	پیمایش	قوی‌تر بودن هویت ملی در اقوام ایرانی
بررسی و سنجش ابعاد هویت قومی ایرانیان (۱۳۹۳)	جعفرزاده‌پور	تعهد قومی	پیمایش	در اقوام ایرانی، تعهد ملی دارای نمره ۸۵ و تعهد قومی نمره ۷۵ به بالا است
شکل‌گیری هویت قومی و ملی جوانان کرج (۱۳۹۲)	سیف‌اللهی و مروت	محرومیت نسبی	پیمایش	قوی‌تر بودن هویت ملی نسبت به هویت قومی
مطالعه تعامل هویت ملی و قومی دانشجویان مشهد (۱۳۹۲)	میرزایی	تعامل هویتی	پیمایش	ایران محوری هویت دانشجویان
سنجش ابعاد هویت ملی ایرانیان (۱۳۹۲)	صالحی امیری	سیاست قومی	پیمایش	بالا بودن هم‌زمان نمره هویت قومی و هویت ملی
بررسی و سنجش وضعیت هویت قومی و ملی ایرانیان (۱۳۹۲)	ایسپا	عدالت اجتماعی	پیمایش	هم‌طرازی هویت ملی و قومی
نسبت هویت قومی و ملی: در جامعه چندقومیتی ایران (۱۳۹۲)	امیرکافی، حاجیان	هویت تلفیقی	پیمایش	هم‌طرازی هویت ملی و قومی
نقش مدیریت سیاسی در همگرایی و واگرایی اقوام (مطالعه موردی: قوم کُرد) (۱۳۹۱)	حیدری و همکاران	مدیریت سیاسی	پیمایش	تأثیر پاسخ مثبت به مطالبات اقوام و به‌ویژه قوم کُرد در همگرایی
بررسی رابطه بین همگرایی اقوام (ترک و کرد) و... (۱۳۹۱)	بهرامیان	امنیت پایدار	پیمایش	هویت ملی قوی‌تر از هویت قومی است
بررسی مؤلفه‌های هویت ملی و قومی دانشجویان (۱۳۹۰)	عبدالمطلب	هویت تلفیقی	پیمایش	چندبُعدی بودن هویت‌های دانشجویی
همسازی هویت ملی و قومی در ایران و رویکرد اقوام ایرانی به وحدت ملی (۱۳۹۰)	قاسمی و همکاران	سازگاری هویتی	فراتحلیل	تأمین حقوق شهروندی، قدرت هویت ملی را تقویت می‌کند

عنوان پژوهش (سال)	محقق	متغیرها	روش	نتایج کلیدی
بررسی عوامل مؤثر بر واگرایی اقوام کرد (۱۳۹۰)	خانی	واگرایی	پیمایش	هویت قومی قوی از هویت ملی است
گرایش به ناسیونالیسم در بین دانشجویان ایرانی (۱۳۹۰)	میرزایی و همکاران	ناسیونالیسم	پیمایش	گرایش قوی دانشجویان به ناسیونالیسم مدنی
مطالعه برجستگی های هویت قومی در ایران (۱۳۹۰)	عالمی	برجستگی هویت	تحلیل ثانویه	برجستگی هویت قومی عرب زبانان
بررسی تطبیقی گرایش به هویت قومی در میان (ترک-کرد) (۱۳۸۹)	قریشی	وفاق اجتماعی	پیمایش	قوی تر بودن هویت ملی در شهر ترکیبی
بررسی رابطه هویت قومی و ملی در بین کردها (۱۳۸۹)	ظهراپی	برجستگی قومی	پیمایش	هم طرازی هویت ملی و قومی
سنجش هویت ملی قومی و انقلابی در ایران (۱۳۸۸)	حاجیانی	هویت ترکیبی	پیمایش	قوی تر بودن هویت ملی در اقوام ایرانی
اینترنت و هویت در پنج هویت قومی ایرانی، در همسازی و تعارض در هویت و قومیت (۱۳۸۸)	فکوهی	هویت مجازی قومی	پیمایش	اینترنت موجب تقویت آگاهی قومی و تعهد قومی می شود
بررسی راه های همگرایی قومیتی کرد-ترک (۱۳۸۸)	زینال نژاد	عدالت اجتماعی	پیمایش	سیاست های قومی، عدالت قومی ایجاد کند
سنجش هویت قومی و ملی دانشجویان دانشگاه های دولتی (۱۳۸۸)	سلگی	هویت ترکیبی	پیمایش	گرایش قوی دانشجویان به هویت مدنی
نسبت هویت ملی با هویت قومی در میان اقوام ایرانی (۱۳۸۷)	حاجیانی	هویت ترکیبی	پیمایش	هویت قومی و هویت ملی هر دو در میان اقوام ایرانی، به طور توأمان، قوت و برجستگی دارند
بررسی گرایش مردم تبریز به هویت قومی (۱۳۸۷)	دژم خوی	برجستگی قومی	پیمایش	هم طرازی هویت ملی و قومی
پیمایش هویت ملی جوانان (۱۳۸۷)	سازمان جوانان	عدالت اجتماعی	پیمایش	قوی تر بودن هویت ملی نسبت به قومی
گرایش به هویت ملی و قومی در بین عرب های خوزستان (۱۳۸۷)	اکوانی	هویت قومی	پیمایش	بالا بودن هم زمان نمره هویت قومی و ملی

عنوان پژوهش (سال)	محقق	متغیرها	روش	نتایج کلیدی
بررسی و سنجش ابعاد هویت ملی ایرانیان (۱۳۸۶)	قنبری برزبان	تعهد ملی	پیمایش	در اقوام، تعهد ملی دارای نمره ۸۵ به بالا است
پیمایش ملی هویت دینی و ملی جوانان ایران (۱۳۸۶)	ذکایی	ادغام اجتماعی	پیمایش	قوی تر بودن هویت ملی در اقوام ایرانی
جایگاه هویت در پایان نامه های دانشجویی (۱۳۸۶)	مقصودی	هویت تلفیقی	تحلیل ثانویه	وحدت در کثرت هویتی
رابطه هویت قومی و ملی (۱۳۸۷)	ربانی و همکاران	هویت تلفیقی	پیمایش	گرایش قوی دانشجویان به هویت مدنی
قوم عرب: همگرایی و واگرایی ۱۳۸۵	نواح	واگرایی	پیمایش	هویت ملی قوی تر از هویت قومی است
بررسی رابطه هویت ملی و قومیت در بین جوانان تبریز (۱۳۸۴)	رضایی و همکاران	محرومیت نسبی	پیمایش	قوی تر بودن هویت ملی در اقوام ایرانی
سیاست قومی و مشارکت در ترکمن ها (۱۳۸۰)	برزگر	سیاست قومی	پیمایش	سیاست قومی نامتوازن عامل چالش های قومی

۵. یافته ها

پژوهش های مورد بررسی به لحاظ سطوح پوشش شهروندان مناطق مختلف کشور، همه لایه های مختلف اجتماعی از دانش آموزان، دانشجویان و کارمندان تا عموم مردم را هم در مناطق شهری و هم مناطق روستایی، هم کلان شهرها و مراکز استان ها و هم شهرهای کوچک تر را در برمی گیرد. لذا از این حیث نمایایی خوب و واریانس مطلوب و بالایی دارند. همچنین به لحاظ متغیرهای جمعیت شناختی (سن، جنسیت، وضعیت اشتغال و تأهل) دارای نمایایی مناسبی هستند.

نتایج پژوهش های مورد بررسی نشان می دهد که گروه های سنی مختلف، جنسیت و تأهل رابطه معناداری با نسبت هویت ملی و هویت قومی ندارند و میانگین نمرات هویت ملی و هویت قومی برحسب این متغیرها تفاوت معناداری ندارد. بررسی رابطه هویت قومی با هویت های ملی در مطالعات هویت قومی نشان می دهد که در اکثریت تحقیقات دارای رابطه مثبت و مستقیمی هستند و در عرض هم نیستند و تقویت و قدرت هویت قومی به معنای برجستگی و یا قدرت هویت قومی نیست.

همچنین هویت قومی در تمام تحقیقات مورد بررسی با هویت دینی دارای رابطه مثبت است. در پژوهش های مورد بررسی، میانگین نمرات هویت ملی بالاتر از ۸۰ و بالاتر از میانگین نمرات هویت قومی است. از سویی، بر پایه این پژوهش ها میزان تعلق و تعهد به عناصر فرهنگ قومی در سطح بالایی است و عموم نمونه مورد بررسی به هویت قومی خودشان افتخار می کنند و به عبارتی برخلاف برخی ادعاها، موضوعی به نام احساس حقارت قومی موضوعیت ندارد و خود آگاهی قومی بالایی در جامعه قومی ایرانی دیده می شود.

جدول شماره ۲: ویژگی های کلی مطالعات هویت قومی

متغیر	مشخصه	فراوانی	متغیر	مشخصه	فراوانی
پوشش زمانی	۱۳۸۵-۱۳۸۰	۷	نمونه آماری	شهروندان	۲۳
	۱۳۹۰-۱۳۸۶	۱۶		دانشجویان	۱۶
	۱۳۹۵-۱۳۹۱	۱۷		دانش آموزان	۲
	۱۴۰۱-۱۳۹۶	۹		جوانان	۷
روش تحقیق	پیمایش	۳۹	چهارچوب نظری	فاقد چهارچوب نظری	۶
	فرا تحلیل	۴		دارای مرور مفاهیم	۱۰
	تحلیل ثانویه	۴		دارای چهارچوب نظری	۳۲
جامعه آماری	ملی	۶	نقش هویت قومی در تحقیق	متغیر وابسته	۳۱
	استانی- منطقه ای	۱۴		متغیر مستقل	۶
	شهری	۲۶		تحلیل رابطه	۱۱

جدول شماره ۳: رابطه هویت قومی با هویت های جمعی در مطالعات هویت قومی

هویت	نوع رابطه و فراوانی
هویت ملی	روابط هویت قومی و هویت ملی در ۳۴ مورد مثبت و در ۴ مورد هم منفی است.
هویت دینی	رابطه هویت قومی با هویت دینی به صورت کلی مثبت است.
هویت جهانی- مدرن	رابطه هویت قومی با هویت مدرن در ۳۲ مورد مثبت و در ۶ مورد منفی است.

در اغلب تحقیقات، متغیرهای عدالت اجتماعی، تعهد ملی، حقوق شهروندی و برابری اجتماعی مورد توجه محققین بوده است. همچنین در اکثریت این پژوهش‌ها، علاقه‌مندی و گرایش به زبان مادری و خُرده فرهنگ‌های قومی و محلی مورد تأکید قرار گرفته است. بررسی و تحلیل این تحقیقات نشان می‌دهد که بالاترین میانگین نمره هویت قومی در میان عرب‌زبانان و کردها است و کمترین میانگین نمره هویت قومی در میان لرها و فارس‌هاست. این تحقیقات نشان می‌دهد که موضوع فدرالیسم فقط مورد توجه کمتر از ۱۵٪ این پژوهش‌ها است ولی در بیش از ۷۰٪ تحقیقات بر روی دو متغیر احساس بی‌عدالتی و احساس تبعیض تأکید شده است.

جدول شماره ۴: الگوی تبیینی پژوهش‌ها و مطالعات هویت قومی

الگوی تبیینی	عوامل و متغیرها	فراوانی
سرمایه اجتماعی	اعتماد، مشارکت، آگاهی	۹
سیاست قومی	مدیریت تنوع فرهنگی	۱۳
حقوق شهروندی	شاخص‌های فرهنگی زبان مادری	۸
نگرشی و رویکردی	احساس عدالت، رضایت، محرومیت، تبعیض	۱۸

جدول شماره ۵: الگوی سیاستی-اجرایی پژوهش‌ها و مطالعات هویت قومی

درصد	راهکار و پیشنهاد	درصد	سطح سیاستی	درصد	رویکرد پژوهشی
۷۹	عدالت اجتماعی	۷۹	تأکید بر حقوق شهروندی	۱۲/۵	برجستگی هویت قومی
۷۲	بازتوزیع قدرت متناسب با جمعیت اقوام	۷۵	تأکید بر عدالت اجتماعی	۷۵	قدرت هویت ملی
۳۴	بازتدوین سیاست قومی نظام	۲۵	نقد سیاست‌های قومی	۱۵	هم‌طرازی هویت قومی و ملی
۱۵	فدرالیسم	۳۹	تأکید بر سرمایه اجتماعی	۲/۵	رقابت هویت قومی و ملی
۷۷	گسترش حقوق فرهنگی	۱۵	فدرالیسم-خودمختاری		
۳۳	تشکیل احزاب	۱۸	استفاده از متخصصان اهل سنت		
۱۸	بازی دادن اهل سنت				

توجه: در مورد سطح سیاستی و راهکارها، به دلیل اینکه حداقل دو راهکار یا سطح سیاستی مورد توجه بوده است مجموع از ۱۰۰٪ بیشتر است.

همچنین، در همه پژوهش‌های انجام‌شده در سه دهه اخیر، همه اقوام ایرانی بر ایران محوری هویت خود تأکید داشتند. برجستگی هویت ملی در اولویت اول انتخاب هویتی همه اقوام ایرانی قرار داشته و همه اقوام ایرانی به نسبت تقریباً برابر و نزدیکی، هویت ایران محور خود را مقدم بر هویت قومی خود ابراز داشته‌اند و تصورشان بر آن است که میراث تاریخی و روح ایرانی مهم‌ترین سازه مستحکم همبستگی اجتماعی اقوام ایرانی است. اگرچه پژوهش‌های اخیر نشان می‌دهد مرز نشینان ایرانی با وجود محرومیت‌ها و بی‌مهری‌های دولت‌های مختلف و ابراز این عدم رضایت به اشکال مختلف، از احساس تعلق و هویت ملی قدرتمندی برخوردار هستند. بلوچ‌ها و لر‌ها دارای بالاترین نمره میانگین در این زمینه هستند.

۶. بحث و نتیجه‌گیری

مطالعه هزار سال تاریخ اخیر ایران نشان می‌دهد که مفهوم قوم‌گرایی و گروه‌های قومی به‌عنوان واحدهای جدا از هم و دارای روابط خصمانه مبتنی بر هویت قومی جداگانه در ایران مفهوم و مصداقی پیدا نمی‌کند. تاریخ طولانی، انسجام سرزمینی، میراث سیاسی، فرهنگی و تمدنی ایرانی نوعی هویت و وحدت ملی نیرومند در کشور ایجاد کرده است. این همبستگی ملی خود را در شیوه‌های گوناگون در قیام‌ها و حرکت‌های سراسری این سرزمین به‌ویژه در دوره‌های خاص به نمایش گذاشته است. انقلاب مشروطیت، نهضت ضداستعماری ملی شدن صنعت نفت و انقلاب اسلامی از جمله این مواردند.

در این حرکات روحیه سراسری مشترک برای دستیابی به اهداف مشترک دیده می‌شود و به‌رغم تلاش‌های گسترده جریان‌های داخلی و خارجی قوم‌گرای برای بسیج قومی در ایران پس از آغاز جنگ جهانی دوم، همبستگی ملی ایرانیان همچنان تجلی گسترده خود را به نمایش گذاشته است. در این تحقیقات و پژوهش‌ها، حضور و جان‌فشانی و تقدیم صدها هزار شهید و جانباز در جنگ ۸ ساله ایران و عراق و همچنین همیاری‌های ملی در زمان و مواقع بحران‌های طبیعی مثل زلزله و سیلاب‌ها و... موارد متعدد دیگری را به‌عنوان نمونه‌هایی از تجلی و عینیت بخشی به هویت ایران محور می‌دانند. گویه «افتخار به ایرانی بودن» در همه نمونه‌های مورد بررسی مورد استفاده قرار گرفته و در همه اقوام دارای میانگینی بین ۸۵

تا ۹۰ (از ۱۰۰) است. از نکات مهم در این پژوهش‌ها عدم توجه به گرایش قومی فرامرزی در اقوام ایرانی است. به عبارتی برخلاف تصور کسانی که فدرالیسم و خودمختاری و برجستگی هویت قومی را مطرح می‌کنند گرایش قومی فرامرزی در منظومه هویتی ایرانیان جایگاهی ندارد.

- وفاداری فرهنگی استعلایی به میراث تاریخی و تمدنی ایران. مراد از وفاداری فرهنگی استعلایی، عالی‌ترین و بالاترین سطح تعهد و دلدادگی به مناسک، آیین‌ها، جشن‌ها و غم‌های ملی است. تحلیل یافته‌های پژوهش‌ها نشان می‌دهد که همه شهروندان و نخبگان و نمونه‌های موردبررسی، نسبت به میراث تاریخی و فرهنگی و مناسک ملی از جمله نوروز، چهارشنبه‌سوری، تاریخ ملی بناها و آثار تاریخی، تاریخ ادبیات فارسی، شعر فارسی، نام‌گذاری فرزندان خود و موارد دیگر احساس وظیفه و عمل می‌کنند و وجود و تداوم این مناسک و مناسبت‌های تاریخی را ضروری و لازم می‌دانند و آمادگی روانی و ذهنی برای انتقال این میراث فرهنگی به نسل‌های آینده را دارا بوده و آن را جزو اصالت وجودی و ایرانی خود می‌دانند. آمادگی رفتاری و روانی و حساسیت نسبت به بازتولید و یا انحراف نسبت به میراث تاریخی و تمدنی در اقوام مختلف ایرانی نسبت به میراث تمدنی جامعه ایرانی آهنگ یکسانی دارد.

- مطالبه‌گری قانون‌محور. یکی از دیگر یافته‌های مهم و کاربردی و راهبردی پژوهش‌های قومی در ایران این است که شهروندان و نخبگان جامعه در مناطق مختلف عمومی ایران برای رسیدن به مطالبات و خواسته‌ها و رفع محرومیت‌های مناطق خود معتقدند که فقط از روش‌ها و مجاری قانونی و مدنی می‌توانند به نیت خود برسند، اگرچه در برخی موارد برخی شهروندان و فعالان اجتماعی و نخبگان اقوام ایرانی امید چندانی ندارند در چهارچوب قانون محوری بتوانند حقوق شهروندی خود را تأمین کنند و رفع محرومیت‌های مناطق خود را دنبال و پیگیری کنند. اما نکته مهم این است که اقوام کنش‌های جمعی فراقانونی و همراه با خشونت و واگرایانه در ذهنیت اقوام ایرانی جایی ندارد.

- بی‌فروغی و واگرایی. همبستگی اجتماعی و ادغام در جامعه ملی ایرانی مهم‌ترین دغدغه و کانون نتایج همه پژوهش‌هایی است که در این حوزه انجام شده است و به عبارتی واگرایی دارای کمترین قدرت و پتانسیل در خرده‌فرهنگ‌های قومی جامعه ایرانی است. وفاداری به جامعه و تاریخ و هویت تاریخی جامعه ایرانی و میراث تمدنی ایران، شاه‌بیت افکار عمومی شهروندان در مناطق قومی ایران بوده است؛ به نحوی که حتی بسیاری از شهروندان و نخبگان طرح این پرسش از سوی محققین این حوزه را اهانت به

خود تلقی کرده و در برابر آن محققان را سرزنش کردند و این موضوع را سالبه به انتفاء موضوع می‌دانند، گرچه فدرالیسم به عنوان یکی از انواع نظام‌های سیاسی - حکومتی جهان معاصر که همچون نظام‌های مردم‌سالار به وجهی عدم تمرکز اعم از سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و اداری را در محور سازوکارهای خود قرار داده است لیکن به اعتقاد برخی از صاحب‌نظران، علاوه بر محاسن نظام حکومتی فدرال، مضراتی نیز برای آن قابل تصور است و معتقدند در جوامعی که گروه‌های قومی متکی به قلمرو و محدوده جغرافیایی خاصی هستند، نظام حکومتی فدرال ضرورتاً ضامن وفاق قومی نیست.

- سرمایه اجتماعی قومی قوی. پژوهش‌های متعدد (برای نمونه جوادی‌یگانه و غفاری، ۱۳۹۴؛ وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۹۲) نشان‌دهنده فرسایش تدریجی سرمایه اجتماعی در جامعه ایرانی در دو دهه اخیر است و این مسئله در میان اقوام ایرانی نیز صادق است. از سویی، این مسئله در پژوهش‌هایی که در حوزه هویت قومی انجام شده است، اشاره شده است؛ به طوری که به همان اندازه سرمایه اجتماعی اقوام نیز در حوزه اعتماد و مشارکت در عرصه ملی دچار فرسایش تدریجی شده است. سرمایه اجتماعی قومی که نشان‌دهنده سطح آگاهی و دانش و تعلق و وفاداری نسبت به آرمان‌ها و مطالبات و محرومیت‌های اقوام ایرانی است قوی‌تر و فربه‌تر شده است. از این رو تأکید بر حقوق شهروندی، شهروند درجه اول، مطالبات محلی مثل تدریس زبان مادری، ارتقاء شاخص‌های فرهنگی و آموزشی و توزیع متناسب امکانات ملی و صنایع مادر، مدیریت آب و موارد متعدد دیگر، مهم‌ترین کلیدواژه‌های نتایج و پیشنهادهای پژوهش‌های این حوزه بوده است. مراد از سرمایه اجتماعی قومی، توجه و آگاهی و آمادگی برای مشارکت و کنش اجتماعی شهروندان و نخبگان و اقوام ایرانی برای به دست آوردن همه حقوق اساسی و قانونی بر اساس قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران است. با این حال سرمایه اجتماعی درون قومی در عین مثبت بودن برای اعضای آن گروه، می‌تواند برای اعضای درون گروه و جامعه ملی و بزرگ‌تر، منفی نیز باشد. جنبه منفی سرمایه اجتماعی قومی زمانی اتفاق می‌افتد که جنبه سیاسی پیدا کند و تبدیل به رفتار غیرعقلایی شود. به عبارتی اگر سرمایه اجتماعی قومی رنگ سیاست بگیرد می‌تواند سرمایه اجتماعی ملی را هم نابود کند. پانام و اینگلهارت هم اعتقاد دارند که سطوح متفاوت احساس مدنی گروه‌های قومی عامل کاهش سرمایه اجتماعی است.

- شکاف نظری و عملی در سیاست‌های قومی. جمهوری اسلامی ایران سرزمینی متشکل از اقوام، طوایف، تنوعات فرهنگی و اجتماعی گوناگون است که در زیر چتر هویت

ایرانی بودن، زندگی مسالمت آمیز و برادرانه‌ای را در ادوار تاریخی تجربه کرده‌اند. در تعداد قابل توجهی از تحقیقات مربوط به مطالعات قومی این ادعا وجود دارد که دولت مدرن در راستای یک سیاست قوم‌گرایانه به طور عمدی و به منظور عقب‌نگه داشتن اقوام ایرانی، از توسعه اقتصادی این مناطق جلوگیری به عمل آورده است؛ به ویژه در مورد سیاست‌های قومی دوران پهلوی این داوری بسیار رایج است. اگرچه وجود نابرابری اقتصادی در مناطق گوناگون کشور ایران امری است انکارناپذیر ولی این به آن معنی نیست که تمام مناطق گروه‌های زبانی و مذهبی یا اقوام ایرانی دچار این عقب‌ماندگی هستند. اصولاً عقب‌ماندگی این مناطق ممکن است به دلایل گوناگون نظیر بی‌ثباتی یا شرایط اقلیمی و یا حتی حاشیه‌بودن آن‌ها (یعنی قرارگرفتن در مناطق مرزی) صورت گرفته باشد نه اعمال سیاست‌های قوم‌گرایانه عمدی از سوی دولت مدرن. از این رو نمی‌توان گفت که تمامی مناطق «قومی» ایران به طور یکسان از عقب‌ماندگی رنج می‌برند و مناطق غیرقومی ایران به لحاظ توسعه اقتصادی دارای شکوفایی چشمگیر هستند. در عین حال باید گفت که در دولت‌های پهلوی اول و دوم در مناطقی که جامعه ایرانی بحران‌های قومی را تجربه نموده است (کردستان، ترکمن صحرا و...) به دلایل امنیتی و رفتارهای مرکزگرایانه نخبگان محلی تلاش کمتری برای توسعه و آبادانی این مناطق انجام داده است و این تصور را برای نخبگان قومی فراهم آورده است که مناطق قومی به دلیل سیاست‌های اعمال شده دولت‌ها، دچار محرومیت و توسعه‌نیافتگی شدند.

- اغتشاش تئوریک و مفهومی. مسئله قومیت از زوایای گوناگون قابل بررسی است. گاهی می‌توان با رویکرد سیاسی به مقوله قومیت نظر افکند و گاهی از منظر اقتصادی و گاه جامعه‌شناختی. در رهیافت سیاسی، مسئله اصلی مسئله قدرت است، بنابراین رشد هویت‌های قومی و حرکت آن‌ها به سوی قدرت، حاکمیت را با چالش‌های جدی مواجه می‌کند. بررسی تحقیقات این حوزه نشان می‌دهد که محققین تلقی و برداشت متفاوتی از هویت قومی دارند. باید تفاوت نگاه محققین غربی و داخلی را به مقوله قومیت و هویت قومی را هم در نظر گرفت. در برخی از مطالعات، هویت قومی بر مبنای همگرایی تعریف شده است، اما الگوی سنجش آن مطابق با الگوهای غیربومی و غربی است. اغتشاش مفهومی و همپوشانی مقوله‌ها در طراحی سؤالات از دیگر مشکلات است. در واقع بررسی میزان هویت قومی زمانی دچار مشکل بوده است که در طراحی سؤالات، موضوعات دیگری به‌ویژه پدیده‌های سیاسی و اجتماعی همراه با موضوعات دینی به‌طور هم‌زمان مورد سنجش قرار گرفته است. هویت قومی را نیز در دو سطح می‌توان مشاهده کرد. اول

در سطح کنشگری فردی که تقریباً مترادف با قومیت فرد است اما در سطح دیگر، هویت قومی به عنوان جمعی نیز مطرح است و متضمن آن سطح از قوم‌گرایی است که با «ما» جمعی یا همان اجتماع قومی نزدیک است. در این معنا هویت قومی به معنای تعلق و تعهد به اجتماع قومی است. البته هر دو سطح از هویت قومی (شخصی و جمعی)، متضمن میزانی از قوم‌گرایی است.

جریان‌های قومی پدیده‌ای بسیار قدیمی هستند و جدایی هر قوم از اقوام دیگر به کمک خصوصیات فرهنگی خود، مسئله‌ای تاریخی است؛ اما ادعای سیاسی اقوام برای به دست گرفتن قدرت، مسئله‌ای جدید محسوب می‌شود. ظهور ناسیونالیسم به صورت پدیده‌ای اجتماعی سیاسی با تأسیس نخستین موج دولت‌های ملی در اواخر قرن هیجدهم و اوایل قرن نوزدهم هم‌زمان است؛

مسائل و مطالبات قومی از مهم‌ترین و تأثیرگذارترین مسائل اجتماعی و سیاسی در دنیای معاصر و ایران معاصر محسوب می‌شود. گسترش پویای قومی، یکی از بارزترین مظاهر دینامیسم سیاسی و اجتماعی ایران در آینده‌ای نزدیک خواهد بود و عوامل این مسئله عبارت‌اند از: تشدید گسست میان هویت ملی و قومی، تصاعد مطالبات اجتماعی منزلتی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی، رشد فزاینده سازمان‌ها، نهادها، انجمن‌ها و مراکز قومی، تکوین احساسات قوم‌گرایانه افراطی در میان برخی از نخبگان، روشنفکران و احزاب سیاسی، افزایش بیگانگی سیاسی و ایجاد فاصله میان اقوام و نظام سیاسی، بروز و ظهور مطالبات قومی در فرصت‌های انبساط سیاسی مانند انتخابات ملی و محلی.

پژوهش‌های اخیر نشان می‌دهد مرز نشینان ایرانی با وجود محرومیت‌ها و بی‌مهری‌های دولت‌های مختلف و ابراز این عدم رضایت به اشکال مختلف، از احساس تعلق و هویت ملی قدرتمندی برخوردار هستند.

تأکید بر حقوق شهروندی شهروند درجه اول، مطالبات محلی مثل تدریس زبان مادری، ارتقای شاخص‌های فرهنگی و آموزشی و توزیع متناسب امکانات ملی و صنایع مادر، مدیریت آب و موارد متعدد دیگر مهم‌ترین کلیدواژه‌های نتایج و پیشنهادهای پژوهش‌ها در این حوزه است. همچنین مطالبه‌گری قانون محور اقوام یکی نکات مورد تأکید پژوهش‌های قومی در ایران است که شهروندان و نخبگان جامعه در مناطق مختلف عمومی ایران برای رسیدن به مطالبات و خواسته‌ها و رفع محرومیت‌های مناطق خود معتقدند که فقط از روش‌ها و مجاری قانونی و مدنی می‌توانند به نیت خود برسند؛ لذا کنش‌های جمعی فراقانونی و همراه با خشونت و واگرایانه در ذهنیت اقوام ایرانی جایی ندارد.

در پژوهش‌های مورد بررسی، میانگین نمرات هویت ملی بالاتر از ۸۰ و بالاتر از میانگین نمرات هویت قومی است. از سویی این پژوهش‌ها نشان می‌دهند که میزان تعلق و تعهد به عناصر فرهنگ قومی در سطح بالایی است و عموم نمونه مورد بررسی به هویت قومی خودشان افتخار می‌کنند بالاترین میانگین نمره هویت قومی در میان عرب‌زبانان و کردها است و کمترین میانگین نمره هویت قومی در میان لرها و فارس‌هاست. موضوع فدرالیسم فقط مورد توجه کمتر از ۱۵٪ این پژوهش‌هاست ولی در بیش از ۷۰٪ تحقیقات بر روی دو متغیر احساس بی‌عدالتی و احساس تبعیض تأکید شده است.

باید توجه داشت که ابزارهای سهم ساختن گروه‌های مختلف در حاکمیت مانند دموکراسی، خودمختاری و فدرالیسم ذاتاً عامل شکل‌گیری و رشد بحران‌های قومی نیست بلکه در شرایطی به عنوان راه حل بحران‌های قومی مطرح می‌شود و دولت مرکزی برای حل بحران مجبور به اتخاذ این سیاست می‌شود.

منابع

- ابوالحسنی، سیدرحیم (۱۳۹۴). بررسی همسازی هویت ملی و قومی. تهران: مرکز تحقیقات استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت نظام.
- اسمیت، آنتونی (۱۳۸۳). ناسیونالیسم: نظریه، ایدئولوژی، تاریخ. ترجمه منصور انصاری، تهران: مؤسسه مطالعات ملی.
- آسمن، آلدرد (۹۹۳۱). طرح ملاحظاتی در هویت اجتماعی. ترجمه پویانصرتی، تهران: جهاددانشگاهی
- الطائی، علی (۱۳۸۲). بحران هویت قومی در ایران. تهران: شادگان.
- اکوانی، سیدحمدالله (۱۳۸۷). گرایش به هویت ملی و قومی در عرب‌های خوزستان. فصلنامه مطالعات ملی، ۹(۴)، ۹۹-۱۲۶.
- امیرکافی، مهدی و حاجیانی، ابراهیم (۱۳۹۲). نسبت هویت قومی و ملی در جامعه چند قومیتی ایران: بررسی و مقایسه سه رهیافت نظری. فصلنامه راهبرد، ۲۲(۶)، ۱۱۷-۱۴۶.
- ایسپا (۱۳۹۲). بررسی و سنجش وضعیت هویت قومی و ملی ایرانیان. تهران: مرکز افکارسنجی جهاد دانشگاهی.
- برتون، رولان (۱۳۸۰). قوم‌شناسی سیاسی. ترجمه ناصر فکوهی، تهران: نی.
- بهشتی، سیدصمد و حقمرادی، محمد (۱۳۹۶). فراتحلیل مطالعات مرتبط با رابطه بین هویت قومی و هویت ملی در ایران با تأکید بر نقش رسانه. مسائل اجتماعی ایران، ۸(۲)، ۵-۲۷.
- بهرامیان، شفیق و بهرامیان، امید (۱۳۹۱). بررسی رابطه بین همگرایی اقوام (ترک و کرد) و احساس امنیت پایدار و شناخت عوامل مؤثر بر تقویت همگرایی اقوام در استان آذربایجان غربی. پژوهش سیاست نظری (پژوهش علوم سیاسی)، جدید (۱۱)، ۱۵۹-۱۳۱.
- حاجیانی، ابراهیم (۱۳۸۷). نسبت هویت ملی با هویت قومی در میان اقوام ایرانی. مجله جامعه‌شناسی ایران، ۹(۳)، ۱۶۴-۱۴۳.

- حاجی زاده، کاظم (۱۳۹۹). بررسی تجربی الگوی روابط قومی در ایران (تحلیل کمی داده‌های یک پیمایش ملی). مجله مطالعات اجتماعی ایران، ۱۴(۱)، ۴۱-۴.
- حیدری، جهانگیر و اعظمی، هادی (۱۳۹۱). نقش مدیریت سیاسی در همگرایی و واگرایی اقوام (مطالعه موردی: قوم کرد). پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه فردوسی مشهد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- جعفرزاده پور، فروزنده و حیدری، حسین (۱۳۹۳). فراتحلیل رابطه هویت ملی و هویت قومی در ایران. فصلنامه راهبرد اجتماعی فرهنگی، ۳(۱۱)، ۶۳-۹.
- جواد یگانه، محمدرضا و غفاری، غلامرضا (۱۳۹۴). بررسی و سنجش وضعیت سرمایه اجتماعی ایرانیان موج دوم. دفتر طرح‌های ملی وزارت ارشاد، پژوهشگاه فرهنگ و هنر و ارتباطات.
- جوکار، کیوان، باقری، فردین و عبدالحسنی، الله کرم (۱۴۰۱). بررسی وضعیت واگرایی و همگرایی اقلیت‌های قومی و مذهبی در کشور (مناطق کردنشین و بلوچ‌نشین). توسعه پایدار محیط جغرافیایی، ۵(۳)، ۱۴۴-۱۲۷.
- جوکار، کیوان، باقری، فردین و عبدالحسنی، الله کرم (۱۴۰۱). واگرایی قوم بلوچ و تأثیر آن بر امنیت ملی ایران. جغرافیا و برنامه‌ریزی منطقه‌ای، ۲(۱۲)، ۶۰۹-۵۹۷.
- خانی، صفری (۱۳۹۰). بررسی عوامل مؤثر بر واگرایی اقوام کرد. پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی.
- خلف زاده، رشید، ابراهیمی، حسین و علمی، محمد (۱۴۰۰). بررسی سیاست‌گذاری اقوام ایرانی در منطقه شمال غرب (مطالعه موردی قوم ایرانی کرد). مطالعات بین‌رشته‌ای دانش راهبردی، ۴۲(۱۱)، ۱۹۰-۱۵۷.
- یوسفی، علی (۱۳۸۰). روابط بین قومی و تأثیر آن بر هویت اقوام در ایران. فصلنامه مطالعات ملی، ۲(۸)، ۴۲-۱۳.
- ذکایی، محمدسعید (۱۳۸۶). فرهنگ مطالعات جوانان، تهران: آگه
- ربانی، علی؛ یزدخواستی، بهجت؛ حاجیانی، ابراهیم و میرزایی، حسینعلی (۱۳۸۸). رابطه هویت ملی و قومی در بین دانشجویان آذری، کرد و عرب دانشگاه‌های دولتی ایران. مطالعات ملی، ۱۰(۳)، ۵۷-۳۹.
- رشتیانی، آذر و باوندپور، احمد (۱۳۹۲). جهانی‌شدن، اینترنت، هویت قومی مجازی. مطالعات جامعه‌شناختی ایران، ۳(۱۰)، ۹۳-۱۰۵.
- رضایی، احمد و احمدلو، حبیب (۱۳۸۴). نقش سرمایه اجتماعی در روابط بین قومی و هویت ملی (بررسی جوانان تبریز و مهاباد). فصلنامه مطالعات ملی، ۶(۴)، ۳۴-۷.
- زینال‌نژاد، حسن (۱۳۸۸). بررسی راه‌های همگرایی قومیتی با تأکید بر اقوام کرد و ترک در شهرستان ماکو. فرماندهی انتظامی استان آذربایجان غربی، دفتر تحقیقات کاربردی، مجموعه مقالات برگزیده اولین همایش ملی قومیت، همگرایی ملی و امنیت پایدار.
- سلگی، محمد (۱۳۸۸). سنجش هویت قومی و ملی دانشجویان دانشگاه‌های دولتی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی جهاد دانشگاهی.
- سیف‌اللهی، سیف‌الله و مروت، برزو (۱۳۹۲). شکل‌گیری هویت قومی و ملی ساکنان کرج. مطالعات توسعه اجتماعی ایران، ۱(۶)، ۳۰-۵۱.

- صالحی‌امیری، رضا (۱۳۸۵). مدیریت تنوع قومی در ایران: نقد و بررسی الگوهای موجود و ارائه الگوهای مطلوب. تهران: مرکز تحقیقات و استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت نظام، معاونت پژوهش‌های فرهنگی و اجتماعی.
- صالحی‌امیری، رضا (۱۳۹۲). سنجش ابعاد هویت ملی ایرانیان. تهران: مرکز تحقیقات و استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت نظام.
- صفایی، علی (۱۴۰۰). بررسی عوامل مؤثر بر همگرایی قومی در آذربایجان غربی. جامعه‌شناسی سیاسی ایران، ۱۶(۴)، ۳۹۰-۴۰۵.
- ظهیری، امیر (۱۳۸۹). بررسی رابطه هویت قومی و ملی در بین کردها. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه مازندران.
- عالمی، مسعود (۱۳۹۰). تحلیل برجستگی هویت قومی در برابر هویت ملی. آینده‌پژوهی هویت ملی ایرانیان، مرکز تحقیقات استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت.
- عبدالمطلب، عبدالله (۱۳۹۰). بررسی مؤلفه‌های هویت ملی و قومی دانشجویان (کرد، آذری). پژوهش‌های راهبردی سیاست، ۱۶(۴)، ۴۰-۶۵.
- فراهانی، عاطفه (۱۳۹۲). مطالعات قومی: مفاهیم و نظریات. پژوهشنامه (تنوع فرهنگی و همبستگی ملی)، مرکز تحقیقات استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت نظام، ۷، ۱۱۸-۸۷.
- فکوهی، ناصر و آذرنوش، عیاری (۱۳۸۸). اینترنت و هویت در پنج هویت قومی ایرانی، در همسازی و تعارض در هویت و قومیت. نشریه جهانی رسانه، ۱(۴)، ۱-۲۶.
- فولادیان، مجید، رضایی، حسن و سوهانیان، محسن (۱۳۹۹). بررسی تحولات هویتی جوانان، مطالعات فرهنگ - ارتباطات، ۲۱(۴۹)، ۱۷۹-۱۴۷.
- قاسمی، علی‌اصغر؛ خورشیدی، مجید و حیدری، حسین (۱۳۹۰). همسازی هویت ملی و قومی در ایران و رویکرد اقوام ایرانی به وحدت ملی و حق تعیین سرنوشت، فصلنامه علوم اجتماعی، ۱۸(۵۵)، ۵۷-۹۲.
- قاضی طباطبایی، محمود و ودادهیر، ابوعلی (۱۳۸۹). فراتحلیل در پژوهش‌های اجتماعی و رفتاری. تهران: جامعه‌شناسان.
- قریشی، فاطمه (۱۳۸۹). بررسی تطبیقی گرایش به هویت قومی در میان (ترک-کرد). پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه خوارزمی.
- قنبری‌برزیان، علی (۱۳۸۶). سنجش هویت ملی ایرانیان. پژوهشگاه علوم انسانی جهاد دانشگاهی.
- گزارش ملی ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان (۱۳۹۴). وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
- مسعودنیا، حسین؛ مهربانی‌کوشکی، راضیه و کیانی، ناهید (۱۳۹۳). بررسی رابطه هویت ملی و قومی دانشجویان (مطالعه موردی دانشجویان دانشگاه تهران). مطالعات توسعه اجتماعی فرهنگی، ۲(۳)، ۱۶۵-۱۲۹.
- مصرآبادی، جواد، فیضی، ایوب و یارمحمدزاده، پیمان (۱۳۹۴). تعیین ابعاد هویت ملی-قومیتی و مقایسه ابعاد هویت قومی، ملی و جهانی دانشجویان قومیت‌های مختلف. فصلنامه مطالعات میان فرهنگی، ۱۰(۲۷)، ۴۸-۲۵.
- مقصدی، مجتبی (۱۳۸۶). جایگاه هویت در پایان‌نامه‌های دانشجویی. فصلنامه مطالعات ملی. ۳-۳۰، (۳۱)۸.

- معین فر، سجاد، محسنی، رضاعلی و محسنی تبریزی، علیرضا (۱۳۹۸). شناسایی ابعاد پتانسیل خشونت قومی و عوامل اجتماعی مرتبط با آن (مطالعه موردی: استان آذربایجان غربی). پژوهشنامه علوم سیاسی، ۱۵(۱)، ۲۵۶-۲۱۹.
- موحد مجد، مجید، علی گو، محمود، ایمان، محمد تقی و طبعی، منصور (۱۴۰۱). بررسی جامعه شناختی هویت قومی نوجوانان زاهدان. نامه علوم اجتماعی، ۲۹(۱)، ۴۵۷-۴۲۹.
- میرزایی، حسین، آقایی، توکل و قربانپور، سجاد (۱۳۹۰). بررسی عوامل مرتبط با هویت ملی و هویت قومی (مطالعه موردی: دانشجویان دانشگاه تبریز). فصلنامه راهبرد اجتماعی فرهنگی، ۳(۹)، ۸۲-۵۹.
- میرزائی، حسین و عباس زاده، محمد (۱۳۹۲). مطالعه چگونگی تعامل هویت ملی و قومی دانشجویان (مطالعه موردی دانشجویان آذری، عرب و بلوچ). مجله علوم اجتماعی دانشگاه فردوسی مشهد، ۲(۱۰)، ۲۷۵-۲۴۳.
- میلشویچ، سینشا (۱۳۹۶). جامعه شناسی قومیت. ترجمه علی قنبری برزبان و ابراهیم رضایی، تهران: جامعه شناسان.
- نقدی، اسدالله، احمدی، امید علی و سلطانی عزت، محمود (۱۳۹۴). بررسی جامعه شناختی میزان همگرایی قومیت های (فارس، ترک، لر) استان همدان. تحلیل اجتماعی نظم و نابرابری اجتماعی، ۷(۱)، ۱۵۴-۱۳۱.
- نواح، عبدالرضا (۱۳۸۵). قوم عرب واگرایی یا همگرایی. اهواز: اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی استان خوزستان.
- نواح، عبدالرضا و حیدری، خیری (۱۳۹۵). بررسی هویت قومی و تأثیر آن بر طرد اجتماعی. راهبرد اجتماعی فرهنگی، ۵(۱۸)، ۸۴-۵۹.
- Krasmer, S. (1994). Globalization Power and Authority in American Political Science Association Annual Meeting. San Francisco.
- Roshteald. L. (1981). Ethnic identity in college students from four ethnic groups. Journal of Adolescence, 13, 171-183.
- Smith, T. and Silva, L. (2011). Ethnic identity and personal well-being of people of color: A meta-analysis. Journal of Counseling Psychology, 58(1), 42-60.
- Weinreich, p. (2002). The operationalization of identity theory in racial and ethnic relation. Cambridge university.